

Aproximacions a l'epistemologia del treball social. Són possibles altres formes de coneixement?

Approaches to the epistemology of social work. Are other forms of knowledge possible?

Paula Durán Monfort¹

Resum

L'article se centra en l'epistemologia del treball social, abordant des d'una perspectiva històrica la influència que ha tingut el paradigma científic fundacional de les ciències socials en la producció del coneixement en la nostra disciplina. L'articulació subjecte/objecte com a garantia de l'objectivitat, universalitat i neutralitat va establir la ciència com l'únic saber legítim.

La crisi de la modernitat, i de les ciències socials com a elements que li són constitutius, plantegen la necessitat de (re)pensar aquestes disciplines i les seves formes tradicionals de producció epistemològica. La reivindicació d'un coneixement local, contextualitzat i situat suposa la visibilització de la varietat epistèmica existent i, per tant, el reconeixement de les persones en situació d'exclusió com a subjectes de pensament i d'acció. Des de la perspectiva intersubjectiva que proposa el diàleg de sabers s'erigeix un treball social compromès amb les persones i amb la necessitat d'articular altres propostes cognitives que siguin transformadores de les dinàmiques de desigualtat social.

Paraules clau: Epistemologia del treball social, ciències socials, subjecte-objecte, diàleg de sabers, interconeixement.

Per citar l'article: DURÁN MONFORT, Paula. Aproximacions a l'epistemologia del treball social. Són possibles altres formes de coneixement? *Revista de Treball Social*. Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya, agost 2017, n. 211, pàgines 77-87. ISSN 0212-7210.

¹ Professora de l'Escola de Treball Social. Universitat de Barcelona. paula.duran@ub.edu

Abstract

The presented article focuses on the epistemology of social work. It approaches from a historical perspective the influence that the foundational scientific paradigm of social sciences has had on the production of knowledge in our discipline. The subject/object articulation as the guarantor of objectivity, universality and neutrality established Science as the only legitimate knowledge.

The crisis of modernity—and of the social sciences as constituent elements in it—raise the need to (re) think these disciplines and their traditional forms of epistemological production. The demand for a local, contextualized and situated knowledge supposes the visibility of the existent epistemic variety and therefore the recognition of the people in situations of exclusion as subjects of thought and action. From the inter-subjective perspective proposed by the dialogue of knowledges, social work is committed to people and to the need to articulate other cognitive proposals that are transformative of the dynamics of social inequality.

Key words: Epistemology of social work, social sciences, subject-object, dialogue of knowledges, inter-knowledge.

1. Introducció

L'article es planteja analitzar els silencis epistèmics que s'han produït històricament des de les ciències socials, entre elles el treball social, a partir de la reflexió sobre els dispositius de poder que han conformat una jerarquia epistèmica que ha invisibilitzat "altres" maneres de produir coneixement i a les poblacions les pràctiques de les quals són construïdes a través d'aquests sistemes de representació.

La crisi de la modernitat i, en conseqüència, de les ciències socials, ha plantejat la necessitat de (re)pensar aquestes disciplines. Descentralitzar la monocultura que, defensada pel positivisme, erigia la ciència com a l'únic coneixement vàlid assentat en la triada: objectivitat, universalitat i neutralitat, i reconèixer tots aquells coneixements, experiències, pràctiques que proposen una ruptura amb "l'arqueologia del silenci" imposada a aquells individus, grups o comunitats que no són entesos en la seva diferència (KHATIBI, 1983). La postmodernitat opositora (SANTOS, 2003) defensa que el coneixement sempre és contextualitzat. Un coneixement, per tant, situat (HARAWAY, 1995) que s'obre a la varietat epistèmica del món (MIGNOLO, 2003) i planteja, així, el reconeixement de les persones o grups en situació d'exclusió com a subjectes productors de pensament i acció. Des d'aquesta perspectiva és possible

entendre el coneixement com a emancipació i transcendir la neutralitat tradicionalment defensada per les ciències socials per tal de reivindicar un treball social compromès amb les persones, en la recerca d'altres metodologies que permetin crear espais horitzontals i intersubjectius per construir nous coneixements a partir d'un diàleg de coneixements. Un desafiament i un repte que considerem necessari per a la nostra disciplina i professió.

2. Treball social, modernitat i coneixement científic

La producció i el desenvolupament de les ciències socials es produeix i creix, tal com assenyalen Bestard i Contreras (1987), en moments de canvis ràpids dins d'una societat, o gràcies al contacte amb altres cultures. Boaventura de Sousa Santos (2003) coincideix amb aquesta postura quan assenjala com l'epistemologia prospera en temps de crisi i és la forma sota la qual s'identifica la crisi, la que condiciona la direcció del canvi epistemològic.

Tenint en compte aquesta consideració, podem situar l'origen d'aquestes disciplines socials en el marc espacial i temporal de l'Occident liberal industrial de cinc països com Anglaterra, França, Alemanya, Itàlia i els EUA, a la segona meitat del segle XIX (LANDER, 2000a: 23). Una gènesi que es troba condicionada per un context europeu marcat per la Revolució Industrial i la Revolució Francesa, fet que implicà una ruptura amb les formes tradicionals de vida i va produir una revisió de la manera d'entendre el món social; i també fortament influenciada per l'expansió de l'imperi colonial a l'Amèrica Llatina, Àfrica i Àsia.

Les ciències socials neixen, per tant, vinculades a la construcció del món modern, amb la intenció de desenvolupar un coneixement secular sistemàtic sobre la realitat, que tingués alguna mena de validació científica (WALLERSTEIN, 2007). El model de racionalitat que presideix la ciència moderna en aquest moment s'assenta, per tant, en els principis epistemològics i metodològics que dominaven l'estudi de la natura des del segle XVI. Així, les disciplines socials van néixer per convertir-se en ciències empíriques (SANTOS, 2003). Amb el positivisme aquestes disciplines s'estableixen de manera ferma com l'únic saber legítim, dictaminant que allò empíric era l'única cosa susceptible de produir un coneixement "objectiu" de la "realitat". S'intentava "aprendre" la veritat, no inventar-la o intuir-la (WALLERSTEIN, 2007).

El treball social que neix també en el context d'aquesta modernitat, adquireix el llegat de les ciències socials en els seus objectes, mètodes i finalitats (GÓMEZ-HERNÁNDEZ, 2015). Payne (1995) fa referència a la influència que ha tingut aquest context històric en la construcció teòrica del treball so-

La producció i el desenvolupament de les ciències socials es produeix i creix en moments de canvis ràpids dins d'una societat, o gràcies al contacte amb altres cultures

La teoria del treball social es desenvolupa com a resultat de la interacció que s'estableix en el marc de la pràctica professional

cial. L'autor planteja com aquest coneixement és producte, per tant, de l'entorn en què es desenvolupa. Des d'aquesta perspectiva, resulta necessari analitzar els condicionaments que afecten la disciplina i professió com a producte social que opera en un context on s'ocupa d'altres produccions socials (VÁZQUEZ AGUADO, 2012). La teoria del treball social es desenvolupa com a resultat de la interacció que s'estableix en el marc de la pràctica professional, una activitat en la qual les persones que interactuen adquireixen rols diferenciats com el d'"assistent social" i "client social" que es desenvolupen en un "context social" determinat (PAYNE, 1995). La forma en què es negocia aquesta tríada relacional condiciona la dimensió teòrica i el quefer de l'exercici professional (MARCUELLO, 2001).

La construcció del coneixement en la modernitat s'assenta, per tant, en la dialèctica relacional articulada entre el subjecte i l'objecte de coneixement. Aquesta diferenciació fou estructurada per la ciència en la seva reivindicació d'una objectivitat que, alliberada de qualsevol deformació subjectiva, havia d'allunyar-se de les particularitats humanes per tal de garantir la separació entre les condicions de coneixement i el seu objecte (SANTOS, 2003). La ciència occidental es va fundar, per tant, sobre l'eliminació positivista del subjecte a partir de la idea que els objectes, existint independentment del subjecte, podien ser observats i explicats (MORIN, 1991).

Així es va polaritzar l'heterogènia realitat de manera dicotòmica entre un "nosaltres", que va adoptar l'autodenominació del subjecte cognoscent i la seva "alteritat"² que va ser exo-representada com a objecte de coneixement. Aquesta frontera metodològica, però també simbòlica, que es va construir des d'aquestes ciències, que són socials, va permetre establir la diferència entre qui produïa el coneixement, el subjecte cognoscent que constitueix el prototipus de l'ésser modern des d'un posicionament central, i qui no tenia l'autonomia per fer-ho. Les persones, convertides en "objectes d'investigació" en un acte d'objectivació epistemològica, perdien d'aquesta manera la seva condició de subjectes. Sense capacitat d'auto-representació, eren definits de manera exclusiva en funció de la relació que establien amb l'observador (TODOROV, 2007).

Aleshores resulta important reflexionar sobre com aquesta "invenció de l'alteritat"³ ha determinat el procés de construc-

² Santiago Castro Gómez (2000) planteja com la modernitat és una màquina generadora d'alteritats. L'ontologia d'Occident es va fundar en aquest context sobre entitats tancades com el subjecte i l'objecte, que, elaborades com a parells dicotòmics contraris, produïen la repulsió o l'anul·lació d'un concepte per un altre (MORIN, 1991). Conèixer significava llavors dividir i classificar (SANTOS, 2003).

³ Mignolo (2014) assenyalava com l'"altre" no existeix ontològicament sinó que és una invenció discursiva.

ció del coneixement en treball social des d'aquest posicionament epistemològic i metodològic que ha estat hegemònica fins a mitjans del segle XX. En aquest sentit, Vázquez Aguado (2012) assenyala la importància que ha tingut la construcció de la realitat social sobre la qual opera la nostra disciplina, en base al que es considerava adequat o normalitzat a l'interior d'un context determinat.

El positivisme i el funcionalisme, basats en els principis sobre l'haver de ser, la bona vida o la concepció del benestar per als "altres", va afavorir la construcció ontològica de l'individu com a "subjepte deficitari i amb problemes, vulnerable o potencialitzable dins de la precarietat" (GÓMEZ-HERNÁNDEZ, 2015: 12-13), fet que va afavorir al seu torn el disseny de les polítiques socials com a instruments d'integració i correcció d'aquestes "disfuncions socials" (PATIÑO, 2014).

Des d'aquestes perspectives teòriques, la representació ontològica de l'alteritat professional es basava així en la "tirania de la manca" (GARCÍA ROCA, 2007), que reduïa a les persones en situació d'exclusió a mers éssers assistits. Reconvertia la pluralitat de formes de ser en categories uniformadores com "usuaris", "clients" o "beneficiaris" que desdibuixaven la multiplicitat d'elements que defineixen les identitats: "Pedro i Lucrecia tenien una identitat de ciutadania (ser espanyol i haitiana), una identitat de gènere (home i dona), una identitat de raça (blanc i negra), identitat de llengua (castellà i haitià), identitat política (esquerra i centrista), identitat religiosa (catòlic i animista), identitat professional (conserge i advocada), identitat musical (flamenc i hip-hop), identitat esportiva (futbolista i voleibol). Quan van ser intervinguts es van convertir en «assistits» «intervinguts» «drogoaddicte» i «inmigrant»" (GARCÍA ROCA, 2007: 42).

Així, la complexitat i amplitud dels diversos trets que determinen les persones quedaven reduïts a una única característica, que els definia i convertia en una situació-problema, en un cas que requeria una intervenció. La pobresa perdia llavors el seu caràcter essencialment polític per convertir-se en un problema tècnic, d'assignació de recursos en base a les "deficiències" nutritives, educatives o sanitàries d'un sector de la població. Tota la complexitat quedava reduïda, aleshores, a la solució d'un nombre determinat de casos.

García Roca (2007) assenyala com aquesta agrupació heterogènia d'individualitats subsumida sota la unitat d'una identitat totalitzadora produïa la "violència de la generalització" (GARCÍA ROCA, 2007). Una col·lectivitat reelaborada que s'abstria de les biografies i particularitats dels diversos actors socials. Els "col·lectius exclosos" es descrivien i tipificaven com "immigrants en situació irregular", "dones soles amb fills" o "persones d'ètnia gitana" (EZPELETA i GÓMEZ-QUINTERO, 2014). Perfils poblacionals construïts en base al privilegi del territori o les característiques sociotípiques dels

individus que promovien la naturalització de taxonomies classificatòries de les persones i les seves condicions de vida. Aquesta perspectiva permetia reduir la persona a objecte i emfatitzava els trets externs i observables. Es produïa, per tant, un procés de cossificació (DURKHEIM, 1986) que unificava així la pluralitat de realitats, en base a la pretesa regularitat que regeix els fenòmens socials i a la necessària elaboració de lleis generals, tal i com van defensar les ciències socials en els seus orígens amb el positivisme com a màxim exponent. Es reduïa la complexitat social a la màxima expressió de simplicitat, tal com planteja Morin (1991).

La creació d'aquestes categories de clients "emmarca la gent en certes coordenades de control" (ESCOBAR, 1996: 298), atès que les categories no són mai neutrals i reproduïxen relacions de poder. Ezpeleta i Gómez-Quintero (2014) assenyalen que el més delicat d'aquest procés no és només la contribució als estereotips socials, sinó que els propis subjectes definits per aquestes formes de saber i de poder poden acabar assumint aquestes representacions. Es produeix, per tant, un cert colonialisme intern (RIVERA CUSICANQUI, 2010), que implica l'assumpció com a propis dels models exògens de representació. Un imaginari que pot generar pràctiques conseqüents de dependència, passivitat i desmotivació que legitimïn aquestes concepcions prèvies (BAUMAN, 2004).

En el marc de la relació asimètrica que es produeix entre el subjecte i l'objecte, no tots els actors tenen, per tant, accés a la definició i l'anàlisi dels problemes; només determinades formes de coneixement van ser considerades apropiades: el coneixement dels experts. Així, l'organització política del coneixement ha silenciats, encobert i exclòs determinats individus, grups o comunitats no només per la via de l'accés al coneixement, sinó sobretot en la seva representació negativa com a subjectes cognoscents i d'acció en el context de la producció del saber.

Des d'aquesta perspectiva es produeix la invisibilització de la diversitat de formes de produir coneixement: el saber local, particular, experiencial i quotidià es refusa totalment com a "ignorant" a favor de la certesa del coneixement científic i tecnològic (KHARE, 1988). Una jerarquització cognitiva que classificava de manera diferencial el saber expert o científic de l'experiencial (GODRIE, 2015) o el saber de la gent (FOUCAULT, 1978).

3. Són possibles d'altres formes de coneixement?

I és precisament des d'aquests silencis, des d'aquests "altres llocs epistemològics", que ocupen les persones que viuen situacions d'exclusió social des d'on poden (re)pensar-se les presències ontològiques i cognitives que reivindiquen la producció del coneixement des d'un espai diferencial d'enunciació (MIGNOLO, 2003).

Per superar la jerarquia imposada per la modernitat i qüestionar la supremacia del coneixement científic, Santos (2003) planteja des de la postmodernitat opositora el reconeixement de la varietat epistèmica del món (MIGNOLO, 2003). Un coneixement situat (HARAWAY, 1995) que visibilitza els coneixements locals, el saber contextualitzat, que es converteixen en alternativa epistemològica a la conformació excloent i a la desigualtat que ha produït l'universalisme (LANDER, 2000a).

Es tracta, per tant, de superar la ciència construïda a partir de l'enfocament orientat a l'objecte per remuntar les seves contradiccions a partir de l'enfocament orientat al subjecte (KJELLMAN, 2003). És un canvi que suposa l'alliberament d'un "altre" que ha perdut el seu poder de significar i la seva conversió en subjecte d'acció, amb capacitat per establir el seu propi discurs institucional i oposicional. Actors que passen de representar el paper que els ha estat assignat per escriure el guió de la seva pròpia trajectòria (GARCÍA ROCA, 2006).

L'interessant i el repte, plantegen Renes, Fuentes, Ruiz i Jaráiz (2007), resideix en el reconeixement de la quotidianitat que viuen les persones de manera experiencial com a forma de pensament que ha estat arraconada per la ciència. Aquest "dia a dia allunyat dels temples del saber, on la vida bull i els seus protagonistes precisen formes per anomenar-la i explicar-la en la seva ebullició, contradiccions, paradoxes i imprevisibilitat..." (RENES, FUENTES, RUIZ i JARÁIZ, 2007: 29).

Una posicionalitat que, per tant, fractura la distància metodològica constitutiva de la modernitat i proclama la inseparabilitat del "subjecte treballador social i el subjecte consultant amb els seus enteniments, les seves lògiques, les seves cultures, les seves veritats i les seves societats" (PARRA, IANNITELLI i LÓPEZ, 2012: 297). Una reconstrucció que ja no procedeix del món de les patologies, sinó que implica diverses expressions de la normalitat (GARCÍA ROCA, 2006).

La crisi epistemològica que viuen les disciplines socials demanda la necessitat de transcendir aquestes dialèctiques dicotomitzades. Trencar amb les fronteres que reforcen aquestes metanarratives excloents que no deixen pensar l'objecte sense el subjecte, el pobre sense el ric... i reivindicar llavors el principi dialògic, como assenyala Morin (1991), que implica el reconeixement de l'"altre" que es torna "nosaltres". Allò relacional se situa en el centre de la producció d'un saber que s'articula de manera horitzontal, y de forma multisituada i

El reconeixement de la quotidianitat que viuen les persones de manera experiencial com a forma de pensament que ha estat arraconada per la ciència

intersubjectiva. Una "ecologia de sabers"⁴ (SANTOS, 2006) que suposa "parlar a d'altres i parlar amb altres" (GAGO, 2015). Un nou espai de coneixement que implica "la reflexió sobre la relació, l'observació de l'observació per tornar a observar, la conversa sobre la conversa per tornar a conversar. L'altre i un mateix es despleguen en la mesura que s'interacciona" (MARCUELLO, 2001: 102).

S'estableix així una relació col·laborativa assentada en l'horitzontalitat relacional i en la equitat de sabers, on l'individu posseeix un "saber expert" de la seva pròpia vida i situació, complementari al coneixement professional (RIVARD, BOYER-LEGAULT i DÉSILETS-TREMBLAY, 2016). Un creuament de sabers entre les persones que coneixen, viuen i pateixen la pobresa i l'exclusió social i els sabers científics i professionals (ATD Cuarto mundo, 2012). Una fecundació recíproca de sabers que implica un procés de co-construcció de narratives conjuntes, facilitadores i necessàries en el procés d'intervenció. Augmenten per tant les polifonies, les autories col·lectives que conjuguen els sabers acadèmics crítics amb els sabers existencials, no per igualar-los com a ciència, sinó per viure i experimentar-los (GÓMEZ-HERNÁNDEZ, 2014).

4. Apunts finals: Reptes per a un treball social compromès

(Re)pensar les formes de producció del coneixement en el marc del treball social obliga a reflexionar sobre la utilitat social que té aquest coneixement

(Re)pensar les formes de producció del coneixement en el marc del treball social obliga a reflexionar sobre la utilitat social que té aquest coneixement i en aquest sentit, i seguint a Lander, ens plantejem: "Per què i per a qui és el coneixement que creem i reproduïm? Quins valors i quines possibilitats de futur són alimentats? Quins valors i possibilitats de futur són debilitats?" (LANDER, 2000b: 53).

La crisi que presenten les diferents disciplines socials es produeix, seguint Santos (2003), per la distància que existeix entre el lloc tradicional de producció del coneixement, relegat a l'espai de l'acadèmia, i la realitat social. El coneixement que es produeix, planteja aquest mateix autor, no s'adequa a la pluralitat i diversitat de realitats existents. No respon a les preocupacions i inquietuds de les persones que formen part de la societat, sinó a les qüestions o reflexions que es plantejen en i des del món universitari.

Existeix una discrepància entre teoria i pràctica social, que produeix una intraductibilitat lingüística i cultural pròpia d'una relació asimètrica entre individus i l'horitzó cognoscitiu

⁴ La proposta de Santos (2006) fa referència a la necessitat que el saber científic pugui dialogar amb la varietat epistèmica del món: amb el saber laic, amb el saber popular, amb el saber dels indígenes, amb el saber de les poblacions urbanes marginals, amb el saber camperol...

dels quals és diametralment oposat (GAMBOA ROCABADO, 1997). Aquestes disciplines socials es troben, com afirmen Borsani i Quintero (2014), desertes de societat i no plantegen alternatives per a la construcció d'una vida i una societat millors (SANTOS, 2006).

Des d'aquesta perspectiva, resulta necessari articular propostes transformatives de les dinàmiques de desigualtat i exclusió social, en la concepció que el coneixement és interconeixement (SANTOS i MENESES, 2014). La Universitat Popular dels Moviments Socials (SANTOS, 2006), el creuament de sabers i pràctiques per afrontar la pobresa (ATD Cuarto mundo, 2012), la reivindicació del saber experiencial i el reconeixement de la co-construcció de sabers (GODRIE, 2015), o les etnografies col·laboratives que reivindiquen unes ciències socials compromeses (DIETZ i ÁLVAREZ VEINGUER, 2014), són experiències que trenquen amb l'exclusivisme epistemològic de les disciplines modernes i reconeixen la diversitat de formes de pensament, coneixement i pràctica.

Altres metodologies que permeten interconnexions entre els espais acadèmics i els no acadèmics, on els monòlegs puguin convertir-se en diàlegs, en polifonies de veus compartides per la diversitat d'actors que conformen la realitat social. Resulta necessari traspasar la premissa que afirmava "La Universitat ensenya, el defora aprèn" per passar a "La Universitat ensenya juntament amb el que aprèn del defora" (BORSANI i QUINTERO, 2014). Només des d'un treball social compromès amb les persones podem pensar i concebre, al seu costat, el coneixement que pot ser i que ha de convertir-se en un instrument per al canvi (STAVENHAVEN, 1992).

Bibliografia

- ATD CUARTO MUNDO. *Estudio sobre la pobreza. El cruce de saberes y de prácticas*. Madrid: Editorial Popular, 2012. ISBN: 978-84-7884-548-4.
- BAUMAN, Zygmunt. *Vidas desperdiciadas. La modernidad y sus parias*. Barcelona: Editorial Paidós, 2004. ISBN: 9788449316715.
- BESTARD, Joan; CONTRERAS, Jesús. *Bárbaros, paganos, salvajes y primitivos. Introducción a la Antropología*. Barcelona: Editorial Barcanova, 1987. ISBN: 9788475333847
- BHABHA, Homi. K. *El lugar de la cultura*. Buenos Aires: Manantial, 2002. ISBN: 978-987-500-074-2.
- BORSANI, Maria Eugenia; QUINTERO, Pablo. *Los desafíos decoloniales en nuestros días: pensar en colectivo*. Neuquén: Editorial de la Universidad Nacional del Comahe, 2014. ISBN: 9789876044110.
- CASTRO-GÓMEZ, Santiago. Ciencias Sociales, violencia epistémica y el problema de la "invención del otro". En LANDER, E. (comp.). *La colonialidad del saber: eurocentrismo y ciencias sociales. Perspectivas latinoamericanas*. Buenos Aires, CLACSO, 2000, pp. 145-161. ISBN: 9781449204716.

Bibliografia

- CASTRO-GÓMEZ Santiago. *La Hybris del punto cero. Ciencia, raza e ilustración en la nueva Granada (1750-1816)*. Bogotá: Pontificia Universidad Javeriana, 2005. ISBN: 9789586838085.
- DIETZ, Gunther; ALVÁREZ VEINGUER, Aurora. Etnografía colaborativa: coordenadas desde un proyecto en curso (intersaberes)... En *Periferias, fronteras y diálogos. Actas del XIII Congreso de Antropología de la Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2014, pp. 3447-3471. ISBN: 978-84-8424-338-0.
- DURKHEIM, Emile. *Las reglas del métodos sociológico*. Madrid: Morata, 1986. ISBN: 9788497423762.
- ESCOBAR, Arturo. *La invención del Tercer Mundo, Construcción y reconstrucción del desarrollo*. Bogotá: Grupo Editorial Norma, 1996. ISBN: 978-980-396-776-5.
- EZPELETA, Nuria; GÓMEZ-QUINTERO, Juan David. Paradojas en el estudio y la intervención de la pobreza y exclusión social: razones para un cambio paradigmático. *Documentación social*. Cáritas, Madrid, 2014, n. 173, pp. 163-188. ISSN: 0417-8106,
- FOUCAULT, Michel. *Microfísica del poder*. Madrid: Ediciones la Piqueta, 1978. ISBN: 9788477311027.
- GAGO, Verónica. Silvia Rivera Cusicanqui. Contra el colonialismo interno. *Revista anfibia*. Buenos Aires: Universidad Nacional de San Martín, 2015. Disponible en: <<http://www.revistaanfibia.com/ensayo/contra-el-colonialismo-interno/#sthash.41gVz80n.dpuf>> [Consulta: 8 de gener de 2017].
- GAMBOA ROCABADO, Franco. Colonialismo interno: entre la visión crítica y el fatalismo político. *Temas Sociales*. 1997, n. 19, pp.173-184. ISSN: 0040-2915
- GARCIA ROCA, Joaquín. Relatos, metáforas y dilemas para transformar las exclusiones. En *V Informe FUHEM de políticas sociales: La exclusión social y el estado del bienestar en España*. Madrid: FUHEM, 2006, pp. 9-27. ISBN: 978-84-7426-848-5.
- GARCÍA ROCA, Joaquín. La revancha del sujeto. *Re-pensar la intervención social, Documentación social*. 2007, n. 145, pp. 37-52. ISSN: 0417-8106,
- GODRIE, Baptiste. *Savoir d'expérience et savoirs professionnels: un projet expérimental dans le champ de la santé mentale*. Tesis doctoral. Montréal: Université de Montréal, 2015. Consulta 27/11/2017. https://papyrus.bib.umontreal.ca/xmlui/bitstream/handle/1866/12008/Godrie_Baptiste_2014_These.pdf?sequence=4
- GÓMEZ-HERNÁNDEZ, Esperanza. Diversidades, saberes y Trabajo social en perspectiva intercultural y decolonial. En GÓMEZ-HERNÁNDEZ, Esperanza et al. *Diversidades y decolonialidad del saber en las Ciencias sociales y el Trabajo social*. Medellín: Universidad de Antioquia, 2014, pp. 165-190. ISBN: 9789585809192.
- GÓMEZ-HERNÁNDEZ, Esperanza. Trabajo Social Decolonial. Conferencia presentada en el marco del XXI Seminario Latinoamericano de Escuelas de Trabajo Social, *La formación profesional en Trabajo Social: Avances y tensiones en el contexto de América latina y el Caribe. A 50 años del Movimiento de reconceptualización*. México, 2015. Disponible en: <<http://aprendeenlinea.udea.edu.co/lms/moodle/pluginfile.php/248395/modresource/content/0/TrabajoSocialdecolonialEsperanzaGomezHernandezoctubre2015.pdf>>. [Consulta: 25 setembre 2017].
- HARAWAY, Dora. *Ciencia, cyborgs y mujeres: la reinención de la naturaleza*. Madrid: Ediciones Cátedra, 1995. ISBN: 9788437613925.
- KHATIBI, Abdelkebir. *Magreb Pluriel*. París: Éditions Dēnoel, 1983. ISBN: 9782207228739.
- KJELLMAN, Arne. *Constructive System Science: The Only Remaining alternative? A contribution to science and human Epistemology*. Estocolmo: The Royal Institute of Technology, 2003. Disponible en: <<https://people.dsv.su.se/~kjellman/avhandling/Thesis-net.pdf>>. [Consulta: 15 octubre 2017].
- KHARE, Ravindra. S. La investigación internacional sobre alimentos y nutrición: consideraciones básicas. En *Carencia alimentaria. Una perspectiva antropológica*. Barcelona: Serbal/UNESCO, 1998, pp. 16-29. ISBN: 9789233024113.
- LANDER, E. (comp.). *La colonialidad del saber: eurocentrismo y ciencias sociales. Perspectivas latinoamericanas*. Buenos Aires: CLACSO, 2000a. ISBN: 9781449204716.

Bibliografía

- LANDER, E. ¿Conocimiento para qué? ¿Conocimiento para quién? Reflexiones sobre la Universidad y la geopolítica de los saberes hegemónicos. *Revista Venezolana de Economía y Ciencias sociales*. Caracas, Universidad Central de Venezuela, 2000b, vol. 6, n. 2, pp. 53-72. ISSN: 1315-6411.
- MARCUELLO SERVÓS, Chaime. Ciencias, palabras, miradas y Trabajo social. *Revista Acciones e investigaciones sociales*. 2001, n. 12, pp. 95-114. ISSN: 1132-192X.
- MARCUELLO SERVÓS, Chaime. Trabajo social, conocimiento y complejidad. En SOBREMONTÉ DE MENDICUTI, Emma. *Epistemología, teoría y modelos de intervención en Trabajo Social: Reflexión sobre la construcción disciplinar en España*. Bilbao: Universidad de Deusto, 2012, pp. 247-256. ISBN: 9788498303599.
- MORIN, Edgar. *Introducción al pensamiento complejo*. Barcelona: Gedisa, 1991. ISBN: 9788474325188.
- MIGNOLO, Walter. *Historias locales/ diseños globales*. Madrid: Ediciones Akal, 2003. ISBN: 9788446015840.
- MIGNOLO, Walter. *Habitar la frontera. Sentir y pensar la descolonialidad (Antología, 1999-2014)*. Barcelona: CIDOB, 2014. ISBN: 9788492511440.
- PARRA, RAMAJO Belen; IANNITELLI MUSUCUKI, Silvia; LÓPEZ RODRÍGUEZ, José Antonio. Reflexividad y epistemología en la enseñanza del grado de Trabajo social. En SOBREMONTÉ DE MENDICUTI, Emma. *Epistemología, teoría y modelos de intervención en Trabajo Social: Reflexión sobre la construcción disciplinar en España*. Bilbao: Universidad de Deusto, 2012, pp. 293-300. ISBN: 9788498303599.
- PATIÑO, Marisol. La decolonialidad, el buen vivir y el respeto a la diversidad en la construcción del conocimiento, formación e investigación en Trabajo social. En GÓMEZ-HERNÁNDEZ, Esperanza et al. *Diversidades y decolonialidad del saber en las Ciencias sociales y el Trabajo social*. Medellín: Universidad de Antioquia, 2014, pp. 205-220. ISBN: 9789585809192.
- PAYNE, Malcolm. *Teorías contemporáneas del trabajo social. Una introducción crítica*. Barcelona: Editorial Paidós, 1995. ISBN: 9788449313363.
- RENES, Victor; FUENTES, Pedro; RUIZ, Esteban; JARÁIZ, Germán. Realidad, pensamiento e intervención social. *Documentación social*. Madrid, Cáritas, 2017, n. 145, pp. 11-36. ISSN: 0417-8106.
- RIVARD, Jacinthe; BOYER-LEGAULT, Geneviève; DÉSILETS-TREMBLAY, Marianne. Quand evolution rime avec évaluation. Le groupe d'intervention alternative par les pairs (GIAP). *Revue du CREMIS*. 2016, vol. 9, n. 1, pp. 33-40. ISSN: 1916-646X.
- RIVERA CUSICANQUI, Silvia. *Oprimidos pero no vencidos*. La Paz: WAGUI, 2010.
- SANTOS, Boaventura de Sousa. *Crítica de la razón indolente*. Bilbao: Editorial Desclée de Brouwer, 2003. ISBN: 9788433017680.
- SANTOS, Boaventura de Sousa. *Renovar la teoría crítica y reinventar la emancipación social*. Buenos Aires: CLACSO, 2006. ISBN: 978-987-1183-57-9.
- SANTOS, Boaventura de Sousa; MENESES, Paula. *Epistemologías del Sur*. Madrid: Editoriales Akal, 2014. ISBN: 9788446039556.
- STAVENHAGEN, Rodolfo. Como descolonizar las ciencias sociales. En SALAZAR, María Cristina (coord.). *La investigación-acción participativa: inicios y desarrollos*. Madrid: Popular/OEI/Quinto Centenario, 1992, pp. 37-64. ISBN: 9788478840663.
- TODOROV, Tzvetan. *Nosotros y los otros. Reflexión sobre la diversidad humana*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 2007. ISBN: 978-84-323-1437-7.
- VÁZQUEZ AGUADO, Octavio. Pensar la epistemología del Trabajo Social. *Alternativas: Cuadernos de Trabajo Social*. 2010, n° 6, pp. 269-286. ISSN: 0214-0314.
- VÁZQUEZ AGUADO, Octavio. ¿Necesita el Trabajo social una Epistemología? En SOBREMONTÉ DE MENDICUTI, Emma. *Epistemología, teoría y modelos de intervención en Trabajo Social: Reflexión sobre la construcción disciplinar en España*. Bilbao: Universidad de Deusto, 2012, pp. 65-70. ISBN: 9788498303599.
- WALLERSTEIN, Immanuel M. *Abrir las ciencias sociales: Informe de la Comisión Gulbenkian para la reestructuración de las ciencias sociales*. Barcelona: Gedisa, 2007. ISBN: 9789682320125.